

(Време, 29.12.2009)

Судећи по називима хотела и кафана, предузећа свих врста, нико више није чезнуо за Европом од становника Балкана у 19. и 20. веку. По Србији, Босни, Македонији и свим околним земљама чини се да није било места у коме се понека кафана није звала "Европа". Помало је историјска иронија да је чак и Кумановски споразум потписан у кафани која је имала реч "Европа" у свом називу. Шта је та сањана Европа, и како то да се ови крајеви, који су географски очигледно у њој, још увек осећају као непожељни сиромашни рођаци? У модерној историји, "Европа" и "Запад" су скоро постали синоними. А није одувек било тако.

"ПРВА ЕВРОПА": То је сразмерно нови обрт. Један од највећих историчара са Балкана, Трајан Стојановић, назвао је Балкан "Прва и последња Европа". При том није у питању само грчка, нити минојска култура, које су очигледно родиле нашу савремену цивилизацију, већ и нешто старији утицај. У неолиту, један од главних праваца кретања напреднијих људи са источног Средоземља био је моравска долина. На Балкану се и после тога, све до дубоко у средњи век, налазио богатији и уређенији део Европе. Па и у Србији, што се види по последњим великим царским палатама Рима. Византија је дуго била знатно префињенија од Запада. Крсташи су, похаравши Цариград 1204. године, били запањени богатством и рафинманом ромејског живота. Оне златне виљушке с немањићког двора, које су често предмет спрдње, заправо нису само мит. Двор Немањића је, у церемонијалу и етикецији, опонашао византијски двор, коме још дуго неће бити равна у западном свету.

Професор Сима Ћирковић даје преглед развоја концепције Запада код Срба. Око 1300. године Запад за становнике југоисточне Европе није јединствена целина. Они су се са западњачким витезовима сусретали преко крсташких ратова, а касније преко норманских и каталонских ратника и крсташких државица широм бивше Византије. Знатно интензивнији контакт са западњацима Срби остварују преко италијанских градских република, које су вековима присутне широм региона. Трећи западњаци су први немачки гастарбајтери у региону, које су називали Саси, а који су донели рударску технологију у Србију и Босну. Занимљиво је да су неки писци Србију сматрали Западом, па је тако Доментијан из XIII века назвао Немању и Саву светилима Истока, који су просветлили своје "западно отечество". Исток је у почетку Византија, а после Турска. Константин Филозоф "источнима" назива Турке, а "западнима" Угаре. Цар Душан се истовремено окретао и Истоку и Западу. Иако је себе сматрао православним царем,

преговарао је о унији са папом. Уосталом, Студеница и Дечани показују креативан спој Истока и Запада у српској средњовековној култури.

Стефан Лазаревић је по свему био ренесансни принц и витез као из витешких романа. Песник ратник, државотворац, "универзални човек" каквих није било ни у колевци ренесансе, у Италији. На самом хронолошком прагу рађања нове Европе његова држава бива избачена из тог процеса и укључена у једно царство које се другачије развијало. Стицај тектонских геополитичких померања изместио је Србију из оног цивилизацијског круга у коме ће настати модерна Европа, током ренесансе, хуманизма и доба просвећености. Тако су постигнућа Високог Стевана најави једне хипотетичне ренесансне Србије, коју можемо да замислимо само у некој контрафактуалној историји.

"ЕВРОПСКО ЧУДО": Баш у том тренутку долази до "европског чуда". Пре хиљаду година ни по чему, слабо насељено полуострво на северозападу Евроазије, није обећавало да ће постати центар света. Не само већ посустала Византија већ и арапски калифати, да и не говоримо о Индији или о Кини, по свим мерилима превазилазили су западну Европу. Није чудо што су Кинези називали своју земљу Средње или Средишње Краљевство, јер је и по величини и по броју становника, и по производњи и по традицији њихова држава била већа од свих осталих ентитета Евроазије

зајед

но

Шта је то преокренуло светски поредак?

Показало се да су баш неке од привидних слабости Европе постале њене предности. Неке су географске. У Европи нема огромних равница у којима би централизоване царске бирократије могле лако да покоре зависне сељаци, а, још важније, преко којих би степски коњаници могли да пројуре. Није случајно то да су Монголи успели да покоре само равничарске државе средње и источне Европе. Већ је та географска разуђеност спречила стварање централизованих држава.

За разлику од огромних источних царстава, Европа је била потпуно децентрализована. Дивовска величина и централизација Кине у једном тренутку показале су се као недостатак. Не само када је у питању подложност најездама већ и када су у питању иновације и технолошки и идејни напредак. Симболично је да су мандарини својом одлуком забранили развој прекоморске флоте, када су већ опловили Африку, тик пре великих европских поморских открића. Ниједан европски двор не би могао да тако заустави развој технологије и трговине, на толиком простору. Кинези су много раније од Европе открили астрономске уређаје, папирни новац, барут и штампу. Књиге су, међутим, коришћене за ширење теоријских, а скоро уопште не и практичних знања, а о

друштвеној критици у њима није било ни говора. Још конзервативнији је био исламски свет. Интелектуално и културно шаренило арабљанских калифата постепено је заменио догматизам и одбијање сваке промене. У споју с верским неповерењем према банкарству, иновације су заустављене и у привреди. Орхан Памук описује у својој књизи *Бела тврђава*

како се улема противи покушају младог Венецијанца да заустави кугу, сматрајући да је и куга од Бога. У истој књизи тај западњак је већ надмоћан по свом рационалном приступу свету (осим што зна за профилактичке мере, зна да направи и сат, што не знају цариградски мајстори). На другој страни, Европљани, нарочито ренесансни Италијани, стално се надмећу у свим областима. Сваки кнез, сваки град-република хоће да има нешто боље од супарничког. Универзитети и учени људи рано долазе до сопственог гласа, који није увек по вољи ни црквених ни државних власти. Трговци и пословни људи стално измишљају нове ствари, да би побољшали своје пословање, од сата и наочара до безготовинског плаћања, од све бољих бродова до усавршених плугова и топова. Та комбинација економског либерализма, војног и политичког плурализма и интелектуалних слобода довела је до стварања цивилизације отворене за промене више него иједна друга и у то време, а и у целокупној историји. И унутар Европе показало се да будућност припада онима који су толерантнији на разлике и спремнији за промене. Тако је због страха од реформације Католичка црква постепено угушила слободу интелектуалне мисли у Италији. Судбине Бруна и Галилеја симболи су те промене.

Симболички центар Европе је премештен. У ренесанси је темељна подела Европе била између севера и југа, а не између истока и запада. Италијани су сматрали своје прекоалпске суседе варварима. Француска инвазија на Италију 1494. године, а још више немачка похара Рима 1527. године, доживљавани су као ударци северњачких варвара, упоредиви са готским похарама Рима из петог века. Од времена ренесансе до времена просветитељства европски центри културе и привреде одмакли су се од Рима, Фиренце и Венеције ка сада динамичнијим Паризу, Лондону и Амстердаму. Старе земље варварства и заосталости преселиле су се на Исток. После тог процеса свет је вековима остао подељен на "the West" и "the Rest", Запад и остале. После запањујућих победа такозваних царстава барута над свим неевропским царевинама, после огромног увећања производне моћи северозападне Европе узрокованог научном и индустријском револуцијом, свака сумња о томе ко је "центар" а ко "периферија" (да употребимо Валерштајнове појмове) постала је, за неко време, беспредметна.

Шта се у међувремену дешавало с нама?

ДИВЉИ МОРЛАЦИ, А МОЖДА И "ПЛЕМЕНИТИ ДИВЉАЦИ": Срби су доживели културну регресију под Турцима. Градско становништво, и иначе малобројније него у западној Европи, даље опада и губи свој идентитет. Већ крајем XVI

века у градовима је живела тек мањина хришћана. Велики рударски градови с временом потпуно нестају. Срби не само да постају скоро искључиво сељаци, већ у великој мери постају сточари који живе у племенском друштву, организованом у велике патрилинеарне породице. По речима Трајана Стојановића, пред Први српски устанак део Срба у Београдском пашалуку био је ближи неолиту него средњовековној држави. Срећом, велики број Срба је живео у европским државама, под млетачком или хабзбуршком влашћу.

За источне суседе Италије, за разлику од њених северних и западних суседа, њен "западни" карактер никада није био споран. Широм источне обале Јадрана Италија је сматрана земљом културе и префињености, од средњег века надаље, без прекида континуитета.

Становници далматинских градова гнушали су се сточара у свом залеђу, упркос заједничком пореклу, а можда баш и због тога. Те своје невољене суседе називали су разним именима, од Влаја до Морлака (занимљиво је како је овај други назив стекао светску славу јер је Х. Џ. Велс тако назвао дивље становнике свог подземног света). Морлаци или Влаји могли су бити и католици и православци. Лари Волф у својој књизи *Венецијанци и Словени* описује однос Венеције са Јужним Словенима, са којима је она имала највише додира од свих крајева Италије. Открио је, између осталог, један венецијански позоришни комад из XVIII века у коме се радња врти око разлика у култури између латинизираног (поиталијанченог) приморског живља и "дивљих" људи у залеђу. Та разлика је оличена у двојници младожења, један је Кариска (Carisca), други се симболично зове Душманић. Душманић покушава да омаловажи Кариску као размаженог мекушца, док Кариска приписује Душманићу дивљаштво и недостатак префињености. Обојица, пак, тврде да су прави припадници "морлачког" народа, с тим што, наравно, другачије разумевају тај свој народ. Треба напоменути да, по Волфовом мишљењу, Млеци не праве велику разлику између Срба и Хрвата, јер и једне и друге зову Морлацима.

У сваком случају, Венеција не само да је у раним модерним временима била најближи италијански град, већ је за јужне Словене била и најближи западни град уопште (касније ће то свакако бити Пешта и Беч). Став према Венецији није био само дивљење. Попут поменутог Душманића, брђани са источне обале Јадрана имали су понекад типичан поглед "племенитог дивљака" према "чудним" и "немужевним" особинама барокне цивилизације. Тај ироничан став према Венецији и неким њеним карактеристикама сажето је приказан у *Горском вијенцу*. Војводу Драшка питају: "Причај штогод, Драшко, од Млетака! Какав народ бјеше на те стране?" Његови одговори представљају прави

мали каталог различитих видова млетачког живота виђених очима једног русоовског "племенитог дивљака". Осим дивљења материјалној култури ("Бјеху куће на свијет дивота!"), код Драшка налазимо много више критицизма. Он верује да иметак квари, а благостање чини људе детињастим ("богатијех бјеше поголемо; од богатства бјеху полуђели, ђетињаху исто као бебе"), да многобројни жбири загорчавају живот Млетака ("Они страха другог немаху, до од жбирах и до од шпијунах; од њих свако у Млетке дрхташе. Кад два зборе штогод на улицу, трећи ухо обрне те слуша"). За њега је највећи културни шок позориште ("Док се једна подиже завеса... Боже драги, ту да видиш чуда! Ту измиље некаквога пука, то ни у сан никад доћ не може, сви шарени као дивље мачке; док их стаде по кући кривања, ће ко бјеше запљаска рукама; имах мртав паднут од смијеха!"). Међутим, најчуднији утисак долази на крају:

"И јошт ћу ви једну спрдњу причат
(а знам чисто вјероват нећете):
Видио сам људе у Млеткама
Ће на коноп скачу и играју.

Кнез Роган:
То не може бит истина, Драшко,
Него су ти очи замаштали.

Војвода Драшко:
Не знам ништа, но сам их гледао;
и сам мислим да је маштаније."

С друге стране, источна обала Јадрана је заиста била "најближи Исток" за Млетке. Једна експедиција је 1770. године пошла из Млетака да истражи Морлаке, као остатке древних варвара; на дохват руке, с друге стране Јадрана. Један од учесника те експедиције, Алберто Фортис, написао је успешну књигу *Пут у Далмацију*. И он је као Драшко, у русоовском маниру, нашао да су Морлаци супериорни по својој искрености, поверењу и поштењу. Цивилизацију културне Европе схватао је као искварену, док су примитивни народи природно морални. Фортис је признавао да су Морлаци понекад ужасни и варварски због своје наследне крвне освете, али тврди да је чуо како су у Албанији ефекти крвне освете још грознији. Упркос свим својим симпатијама за Морлаке, још увек их је поредио са сибирским Татарима и америчким Индијанцима. У сваком случају, привукао је пажњу Гетеа и Хердера на културу Јужних Словена, а тиме је за Вука Караџића отворен пут у срце романтичарске Европе.

СРБИ И "ШВАБЕ": Друга европска држава са којом Срби имају још ближи контакт него са Венецијом јесте Хабзбуршка монархија. Насељавали су Угарску краљевину још од

времена пада Деспотовине, али је посебно значајна Велика сеоба из 1690. године, не само због броја већ због структуре. Патријарх је успео да уз много мука заштити српску веру привилегијама, чиме ће бити ударени темељи самосталној српској култури, а официри и трговци ће створити нову српску друштвену елиту, сасвим спремну за европеизацију, олакшану верском толеранцијом реформаторског XVIII века. Образовали су се у "немачким" и "латинским" школама задржавајући чврст ослонац у вери и свести о традицијама. Највидљивији траг те европеизације јесте барокна црквена архитектура. Ни Грци ни Бугари нису имали тај културни слој у својој историји уметности. Могло би се рећи да су се Срби од свих балканских православца највише приближили Европи у XVIII веку. У том приближавању највише су се испреплетали са "Швабама", под којима се не подразумевају само Немци.

Немци нису само западњаци са којима су Срби најчешће, најдуже и најинтезивније долазили у контакт, већ су они ти западњаци преко којих су Срби долазили у контакт са модерном и модернизацијом на свим нивоима друштвеног, културног и привредног живота. Колоквијални назив "Швабе" за Немце у Србији почео је да означава много шири појам, као што је писао професор Константиновић:

"Карактеристично је да код нас ознака 'Шваба' почиње да подразумева чак све становнике западне и средње Европе, те се на овај начин приближава значењу 'туђинац'. У овом смислу и Иво Андрић у својој Нобеловом наградом награђеној хроници *На Дрини ћуприја*

приповеда како је становништво Босне, пошто је окупирана од стране Аустрије, нове чиновнике све заједно звало 'Швабе', без обзира на то да ли су они били Аустријанци немачког језика, Чеси, Пољаци, или чак Словенци и Хрвати. Занимљиво је да ни Андрић под овим називом не обухвата Мађаре, који су тада такођер били дошли у Босну. Они су остали Мађари." И не само то. Чак су и европеизирани Срби који су живели у Аустро-Угарској, или су само тамо школовани, називани Швабама. Чини се да је тај колоквијални етнички назив за Немце постао назив не само за западњаке, већ и за европеизоване и модернизоване сународнике. Модернизацијске тековине су рутински приписиване Немцима. Један од ученијих Срба свог времена Владан Ђорђевић је 1891. године да је железница "благословена измишљотина ђаволског Швабе". Он је вероватно знао да је железница британски изум, али је термин "Шваба" употребио овде као синоним за западњака. Француски утицај је био надмоћан само у једном кратком периоду, и био је сразмерно ограничен. Чак и у међуратном периоду, када је био најјачи, био је ограничен само на неке сфере живота (образовање, висока култура, војна организација и технологија, донекле административна организација). Британски утицај био је знатно ограниченији и кулминирао је пред сам Други светски рат. Амерички утицај је отпочео у међуратном периоду. Осим тога, за разлику од, на пример, Британаца или Француза, контакти са Немцима су много равномерније распоређени по областима

друштвеног живота, као и по друштвеним слојевима. Од повртарства и занатлијских термина до елитних области културе и великих послова, немачки утицај прожима све сфере нашег живота. Он је до те мере био одомаћен да дуго у XIX веку није било потребе преводити књиге са немачког јер су их сви читали у оригиналу, а чак и у XX веку, када је тај утицај опао, још увек је, по истраживању Радине Вучетић-Младеновић, више људи читало Ремаркову књигу *На Западу ништа ново* у оригиналу, него у преводу.

НОВА СРПСКА ДРЖАВА: Водећи Срби Карађорђевог времена нису ни имали избора када је реч о опредељивању: на једној страни била је Европа, а на другој Отоманско царство – оријентална деспотија која је улазила у најакутнију фазу своје вишевековне кризе. Није случајно то што је просвету устаничке Србије водио Доситеј, не само симбол епохе просвећености код Срба, већ вероватно и Србин који је највише путовао по Европи

Данас често супротстављају Доситеја и Вука, приписујући Вуку "популистичку културну стратегију" и занемаривање "елитистичких" традиција свог времена. Заправо, и Вук и Доситеј кретали су се ка истом циљу, чак им ни путање нису биле толико различите.

Вук Караџић је успео да направи невероватан скок на том путу приближавања тадашњим центрима светске културе. Он је пронашао "пречицу" до самог срца романтичарске Европе. Романтичарска епоха је, иначе, лудовала за "народном" уметношћу, до те мере чак да су понегде, као у Шкотској, измишљали народне песме. Срби су, као ретко када, у том тренутку у прилици да Европи понуде баш оно за чим је жудела: непатворену народну културу. Сви знамо за усхићеност којом су браћа Грим или Гете дочекали српске народне песме. Онда се, пак, десило нешто што ће постати типично за српске успехе и на другим пољима. Срби су наставили да певају у духу народних песама и онда када се "мода" променила (прочитајте шта о томе пише Светозар Марковић), а њихова култура се вратила у балкански буџак на један дужи период.

Почели смо с културом, јер је у тој области интеграција модерне Србије у Европу била најспектакуларнија. На другим пољима то је ишло теже, али је битно да је оријентација била јасна, што је био случај и са Сретењским уставом – тим "француским засадом у српској шуми". Погледајмо самог књаза Милоша који на први поглед пре подсећа на турског великаша него на европског владара свог времена. Тај први утисак, наравно, није тачан. Све Милошeve стратешке одлуке водиле су стварању једног модерног друштва.

Да подсетимо: Кнежевина Србија је била једна од првих европских држава која је укинула феудализам. Да, рећи ћете, али то је био турски феудализам. Јесте, али је тачно и то да коџабаша Милош није допустио стварање домаће земљопоседничке аристократије, као што је то, био случај у Румунији. Вероватно је енглески путописац претерао када је Србију тог времена назвао "рај малог човека", али остаје чињеница да су становници Србије XIX века имали нека политичка права која нису имали чак ни становници суседне Хабзбуршке монархије, а да су економски били мање-више независни људи.

АНТИМОДЕРНИЗАМ И АНТИЗАПАДЊАШТВО: Не слажу се сви аутори с оценом да је српска држава XIX века у суштини била проевропски и модернизацијски усмерена. Део наше историографске и теоријске литературе критикује српску елиту XIX века за антимодернизам и антизападњаштво. Поједини аутори (Латинка Перовић, Олга Поповић-Обрадовић, Дубравка Стојановић) покушавају да докажу дубину антизападњачких традиција у српској историји. Докази за антиевропејство су проруске изјаве радикалских политичара, или онај чувени говор против железнице једног сељачког демагога (није случајно овај говор толико цитиран деведесетих година XX века, када су оживеле приче о "антимодернизму" Срба). Или се истицало, како је комунална политика била неуспешна, јер су политичари били обузети великим националним циљевима, уместо "прозаичнијим" темама као што је изградња канализације. При чему се заборавља да је највећи град тадашњег света, Лондон, решио проблем канализације тек 1858. године.

А сам асфалт, као симбол модернизације, први пут је постављен у Њујорку 1877. године (у Београду пред Први светски рат).

Међутим, у периодима када су радикали били на власти није било никаквог успоравања изградње железнице, или индустрије. Напротив. И поред тога што су радикали набеђивани да су присвојили идеологију руских народњака, између руске и српске стварности у XIX веку није било никакве везе. Какве везе, на пример, има њихова борба за очување малог сеоског поседа са руским селом? Заправо, Срби у XIX и XX веку нису имали ниједан значајни културни или политички покрет који се супротстављао модернизацији, то јест вестернизацији (љотићевци се више помињу данас него у време када су деловали). Тиме су се Срби разликовали од осталих земаља средње, источне и југоисточне Европе у којима су сасвим озбиљно разматране теорије о "трећем путу" између Запада и болшевичког Истока (таранисти у Румунији, популисти у Мађарској). Занимљива је чињеница да су интелектуално профилисан "антиоксидентализам" (свесни антизападњачки интелектуални дискурс) у Србију донели руски емигранти после

Октобарске револуције, као и традиционално антилатинску Грчку (по истраживањима Клауса Бухенауа).

Занимљив обрт у односу према Западу и европским вредностима наступа тек после 1945. године. Дотада потпуно преклопљени процеси "модернизације" и "вестернизације" раздвајају се. Комунисти, наравно, прихватају "модернизацију" као основни кредо своје развојне политике (индустријализација + електрификација = социјализам). Чак се и у њихово време, као и раније, припадност Европи скоро подразумевала. Могуће је, додуше, да су се војвођански Срби XIX века осећали више Европљанима од, на пример, Албанаца под Енвером Хоџом. Наравно, већина Срба Титове Југославије није имала проблема са својом припадношћу Европи.

ИСКЉУЧЕЊЕ ИЗ ЕВРОПЕ: Тек је искључењем из Европе, у необичном експерименту санкција, дилема "Еуропа или не" постала опсесивно питање код Срба. Део српске интелектуалне елите је оптуживао свој народ за антиевропејство. Било је и оних који су сматрали да мало кажњавања не би шкодило у процесу "преваспитавања" Срба у праве Европљане. Можда је таква прича била згодан увод у казнене мере, али она не одговара стварности. Чак и за време бомбардовања НАТО-а испитивања јавног мњења показују већинско опредељење за европске интеграције. Дакле, опредељење за "Европу" је изузетно јако, макар "Еуропа" била нови мит нашег народа. Не мислим да је "улазак у Европу" искључиво очекивање обилних донација и помоћи. Српски народ, у коме се у скоро свакој породици налази понеки гастарбајтер, довољно је упознат и са обавезама и са ограничењима "европског начина живота", можда чак и више од оних становника који су пре од Србије постали грађани Европске уније. "Европеизација" вероватно значи за данашњег просечног Србина не само стандард већ и уређеност, уљуђеност, стабилност.

"ЕВРОПЕИЗАЦИЈА" И/ИЛИ "ГЛОБАЛИЗАЦИЈА": Уосталом, као што су се некада мешали "европеизација", "вестернизација" и "модернизација", сада се често, уместо ових појмова, или напореда са њима, користи "глобализација". Међутим, као што је за Србе "модернизација" мање-више била исто што и "европеизација", могуће је да је за њих данас "глобализација" наставак "европеизације" уз додатак фасцинације Америком, а нешто касније и дивљења јапанском и корејском, а у најновије време и кинеском успеху.

Пуноправна припадност европској породици нагло мења значај у првој половини XXI век а. То ће бити време када ће се, по свој прилици, завршити оно раније поменуто "европско чудо", то јест процес претварања Европе у центар светске политике, привреде и културе (наравно, и европских прекоморских изданака). За почетак, довољно је размотрити демографски развој. Пре само нешто више од пола века, 1950. године, Европа је имала

више становника од свих континената осим Азије. Имала је скоро исти број становника као Африка, Јужна и Северна Америка и Аустралија заједно (ова четири континента имала су 579 милиона становника, а Европа 547). Да није било Другог светског рата, Европа би имала више становника од свих њих. Данас Африка има нешто више од милијарду становника, у односу на европских 730 милиона, Латинска Америка 560 и Северна Америка 350 милиона људи. За четрдесет година сама Африка имаће скоро три пута више становника од Европе, а Латинска Америка скоро исто толико. Док је 1950. године сваки пети Земљанин био Европљанин, 2050. године ће то бити сваки четрнаести. И то је у питању читава Еуропа до Урала, а не само Европска унија. Две државе, Индија и Кина, биће свака више него двоструко многољуднија од Европе, а можда и привредно и технолошки јача. Из европске перспективе то изгледа као велики преокрет, али из кинеске и индијске, то је само повратак у нормално стање. Пет-шест векова европске доминације можда ће постати само епизода у миленијумској доминацији ових старијих цивилизација.

Историјска иронија је у томе да после неколико деценија колективног кажњавања свих Срба, ускраћивања статуса равноправних Европљана већини становника западног Балкана, чланство у том привилегованом клубу неће у XXI веку имати такав значај као у другој половини XX века.

Аутор је научни саветник у Институту за савремену историју у Београду. Овај рад је интегрално објављен у часопису "Изазови европских интеграција", а "Време" га преноси уз дозволу издавача. Скраћивања и опрема текста су редакцијски